

Presentació

Obrir nous camins per a l'estudi i la intervenció sobre el passat industrial

Laia Gallego-Vila¹, Ana Pastor Pérez²

© de les autores

GALLEGO-VILA, Laia; PASTOR PÉREZ, Ana (2024). «Presentació: Obrir nous camins per a l'estudi i la intervenció sobre el passat industrial». *Treballs d'Arqueologia*, 27, 5-22. DOI: 10.5565/rev/tda.171

L'arqueologia industrial sorgeix com a resposta a la desindustrialització que va començar a mitjan segle xx, especialment al nord d'Europa i més tard al sud del continent. Aquest procés va portar l'abandonament i la demolició de fàbriques, la qual cosa va generar un moviment de preservació del patrimoni industrial per part de la població i d'alguns membres de l'acadèmia. La defensa del patrimoni industrial es va organitzar al voltant de valors testimonials, culturals, turístics i identitaris, i això va influenciar en el plantejament urbanístic de les ciutats postfordistes (Martí-Costa, 2010). La legislació i les comissions per elaborar inventaris del patrimoni industrial van

sorgir com a resposta a la ràpida desindustrialització i van servir per preservar estructures arquitectònicament destacades i elements singulars de les fàbriques més antigues. No obstant això, hi va haver molts elements patrimonials que no van sobreviure, la qual cosa limità la comprensió de l'herència cultural de la desindustrialització (Álvarez Areces, 2015).

Els primers estudis d'arqueologia industrial van ser interdisciplinaris, atès que incorporaven aspectes d'història, arquitectura i rehabilitació, i mostraven un enfocament preservacionista. Aquesta perspectiva en va condicionar la recerca, que es va centrar en la documentació i la descripció dels vestigis materials de les socie-

1. Investigadora postdoctoral INVESTIGO. Universitat Autònoma de Barcelona, Departament d'Història Moderna i Contemporània. Grup de Recerca sobre Dictadures i Democràcies (GReDD-UAB) i Centre d'estudis Històrics Internacionals (CEHI-UB). laia.gallego@uab.cat; <https://orcid.org/0000-0003-1247-5567>.
2. Senior Project Specialist in Archaeological Collections. Getty Conservation Institute, Los Angeles, CA, EUA. apastorperez@getty.edu; <https://orcid.org/0000-0001-7850-5293>.

tats industrials (Palmer i Neaverson, 1998). A Anglaterra, l'arqueologia industrial s'hi va començar a desenvolupar a la dècada de 1950, però no va ser fins a la de 1990 que va guanyar rellevància acadèmica (Orange, 2008). L'any 1964, i en l'àmbit anglosaxó, va veure la llum *The Journal of Industrial Archaeology*, el títol del qual va anar mutant fins que es va crear una altra publicació denominada *Industrial Archaeology*, a la qual acompanya la fundació el 1976 de la revista *Industrial Archaeology Review*, que naixia a l'empara de l'Association for Industrial Archaeology, de la Gran Bretanya. Aquesta publicació indicava al seu editorial que «L'estudi acadèmic de l'arqueologia industrial s'ha quedat endarrerit i no es pot esperar que s'expandeixi de forma aïllada dels estudis històrics o mediambientals» (diversos autors, 1976: 5). Un article de Marilyn Palmer analitza el recorregut d'aquesta publicació (2018) i el rol que tenia com a testimoni de les modificacions en els models de negoci o de producció que es van experimentar en l'àmbit tèxtil o de l'interès gradual per descriure el dia a dia de les persones que treballaven en algunes d'aquestes estructures vinculades a la indústria, en comptes d'analitzar-ne únicament els avenços tecnològics (Palmer, 2022). A Amèrica, el desenvolupament va ser més tardà i va anar vinculat a la Historical Archaeology (Leone, 1995; Orser, 1996). A Europa, especialment a Itàlia, la subdisciplina es va integrar a l'acadèmia durant les dècades de 1970 i 1980 (Carandini, 1979; Covino, 1980). A la península Ibèrica, l'arqueologia industrial es va lligar a la gestió patrimonial i a l'arqueologia preventiva. A partir de començament

del segle XXI, la subdisciplina es va repensar teòricament i es va destacar la necessitat d'humanitzar-la i d'abordar les dimensions socials, culturals i històriques de la industrialització (Casimiro i Sequeira, 2021).

El patrimoni industrial ha evolucionat des de les primeres iniciatives de preservació fins a convertir-se en un objecte de planificació urbana i desenvolupament territorial. Aquest procés ha estat marcat per la diversificació de les diverses nocions de patrimoni industrial, que han passat de centrar-se en estructures arquitectòniques destacades a incloure elements més amplis de l'herència cultural de la industrialització (Hedley, 1994; Álvarez Areces, 2010). Els debats sobre el patrimoni industrial han girat al voltant de la seva valoració com a testimoni històric, cultural i identitari, com també del seu potencial turístic i econòmic (Benito del Pozo, 2012). La recerca en arqueologia industrial ha evolucionat, de manera que s'hi han inclòs perspectives més crítiques i humanitzadores que busquen entendre les experiències socials i culturals de les persones en el context de la industrialització (Symonds, 2005). Així, ha anat més enllà de la simple documentació de vestigis materials per abordar qüestions més àmplies sobre les relacions socials, el poder, la cultura i la ideologia en les societats industrials. Aquesta evolució ha estat impulsada per la necessitat de crear narratives que destaquin les experiències individuals i col·lectives en els mons fabrils, que encara exerceixen un impacte significatiu en les nostres vides post-industrials. Els estudis recents han posat èmfasi en la importància de la memòria del treball, el paisatge industrial i les comunitats obreres, amb la qual cosa han contribuït a fer comprendre el passat industrial

d'una manera més completa i matisada (Badcock i Malaws, 2004; Symonds, 2005; Casella i Symonds, 2005; Gallego-Vila, 2023, 2024). En aquest monogràfic es planteja, des del marc de la península Ibèrica, un recull dels treballs i de les perspectives més noves de l'àmbit de l'arqueologia industrial, que considerem un gran salt endavant en l'actualització dels supòsits d'aquest àmbit i que —davant d'un nou context històric— responen a les noves necessitats i preocupacions socials.

Editar aquest volum ens ha fet replantejar-nos els difusos límits existents entre l'arqueologia industrial, el passat recent, l'arqueologia contemporània, el patrimoni fabril i la metodologia arqueològica i etnogràfica. És el que en altres països s'anomenen *collections d'història social* i que a Catalunya preservem en espais com ara el Museu Nacional de la Ciència i la Tècnica o el Museu del Disseny, principalment a Barcelona, i en tota una xarxa de museus vinculats al patrimoni industrial, que poden comptar o no amb col·leccions de cultura material (objectes, maquinària, etc.). Un ecosistema divers al qual apuntem des de moltes òptiques, però que en la majoria dels casos es referirà a un passat més o menys recent, els discursos del qual, vinculats moltes vegades a les classes populars, encara estan per (re)escriure's. En aquest sentit, no són pocs els manuals que han anat sorgint sobre aquest tema (Conlin Casella et al., 2022; Cossons, 2000; Palmer et al., 2012), i en molts hi reconeixem les mateixes autories acompanyades d'altres noms també vinculats a l'arqueologia anglosaxona. Més de quaranta anys després, alguns dels textos del present volum destil·len aquesta sensació de seguir a la rereguarda i d'incomprendre un camp d'estudi que segueix sense abordar-se de manera integral des de la interdisciplinarietat.

La conservació del patrimoni industrial és una temàtica que sorgeix de manera paral·lela als altres desenvolupaments teòrics i metodològics, i que s'acompanya d'una reflexió que envolta polítiques públiques i estratègies que inclouen diversos agents (Streeten, 2000). En aquest sentit, la Carta de Burra (ICOMOS Australia, 2013) i la seva direcció cap a la preservació per a les generacions futures hi és molt present, especialment en el rol que aquest tipus de patrimoni representa per entendre aspectes econòmics i socials actuals. El 2012 The International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage va recollir una sèrie de propostes que instaven a protegir urgentment aquesta mena de patrimoni:

Reconeixem que els ràpids canvis en l'expansió urbana, l'explotació de la terra, el creixement de la població, l'estructura industrial, la innovació tecnològica i el mètode de producció condueixen a la desocupació i demolició del patrimoni industrial en les zones urbanes i suburbanes. Per tant, posar en marxa estratègies de conservació adequades a nivell internacional, nacional i local és una tasca imprescindible i d'alta prioritat. (TICCIH, 2012)

En part, aquestes propostes s'inspiren en la Carta de Nizhny Tagil sobre el patrimoni industrial de 2003, on es posava en valor la importància de registrar-lo, catalogar-lo i fer-ne recerca (TICCIH, 2003), i on s'inclouïen aspectes destacats sobre la seva conservació. La conservació del patrimoni industrial depèn de la preservació de la integritat funcional i, per tant, les intervencions en un emplaçament industrial han de tenir com a objectiu mantenir-la en la mesura que sigui possible. Parlar de patrimoni industrial és

també parlar de regeneració i revitalització, en alguns entorns urbans a través de la conservació, amb els debats conseqüents (Capel, 2003; Tatjer, 2008).

El valor i l'autenticitat d'un emplaçament industrial poden veure's molt reduïts si se'n retira la maquinària o els components o si se'n destrueixen elements secundaris que formin part d'un emplaçament complet. Algunes d'aquestes premisses seran discutides en alguns treballs del present volum (vegeu Gual i Bonet).

Per tot l'anteriorment citat vam voler que aquest espai de transferència fos plural i interdisciplinari i que hi contribuïssin expertes i experts de diferents branques de coneixement, a més de professionals de diverses disciplines. Volíem aportar, així, diferents veus a un registre de la cronologia del qual ens conduïx, per la seva proximitat, a establir analogies i a abordar les subjectivitats. Treballar el registre interpretatiu del passat recent, i amb referents limitats, comporta sempre una dificultat afegida on la recerca es pot qüestionar en aspectes com ara la interpretació personal, qüestions que poden exacerbar-se si, a més, aquestes recerques es duen a terme per part de dones en un àmbit professional com és el de l'arqueologia de camp, un espai molt masculinitzat (Heath-Stout, 2020). Així, són molt destacables els esforços per visibilitzar desigualtats, opressions i violències silenciades de les classes treballadores en els treballs de Susana Pacheco (Universidade Nova de Lisboa) i Laia Gallego-Vila (UAB) (vegeu-ne els articles). Totes dues autores ens retraten un paisatge industrial on l'arqueologia, en el seu ampli mètode etnogràfic i documental i la cultura material, ens ajuda a identificar, conèixer i discutir desigualtats, invisibilitzacions, subalternitzacions i lluites que han romàs en discursos molt

perifèrics en la interpretació més recent de la història industrial (Westmont, 2022, 2024). Totes dues investigadores reflexionen també en clau crítica sobre els reptes i els límits de l'arqueologia industrial a Portugal i Catalunya, contrastant així dos escenaris molt distints però amb aspectes comuns, com és la poca recerca amb perspectiva social o de gènere duta a terme fins ara en aquest àmbit, cosa que, des del nostre punt de vista, posa en valor les seves necessàries contribucions. També la dimensió ambiental ha anat apareixent de manera recent entre la literatura acadèmica, aportant-hi reflexions i anàlisis sobre els impactes socials i ambientals de l'extractivisme i la indústria i de com aquestes van articular el territori, tal com apunten en aquest volum Rafael Millán-Pascual, Josu Santamarina Otaola i Francisco Gómez Díez (vegeu-ne els articles). En aquest sentit, parlar de classes socials, marginalització o violència estructural no és senzill, de la mateixa forma que no ho és comptar amb espais per a la participació de persones que no procedeixen de l'àmbit acadèmic o d'un públic general. També és difícil d'afrontar la crítica museogràfica i expositiva des de la curadoria del patrimoni industrial (vegeu Tono Vizcaíno Estevan i Lorenzo Sandoval), que problematitza els discursos i les narratives hegemòniques sobre el patrimoni, com també els silencis en els subjectes i les experiències que no hi apareixen.

La conservació de materials relacionats amb el passat recent, el patrimoni o l'arqueologia industrial continua sent un aspecte pendent de la disciplina de conservació-restauració de béns culturals. La diversitat de materials, amb un predomini de metalls, fustes i plàstics, com també els reptes de ser objectes que poden seguir en ús i la funcionalitat dels quals es pot veure

compromesa, afegeix capes de dificultat a un camp poc explorat i que afecta nombrosos agents. Trobem projectes exemplars de col·laboració entre professionals de l'arqueologia i la conservació en espais com ara el Maryland Archaeological Conservation Laboratory (Fracchia i Samford, 2023), dirigit per Patrícia M. Samford, un centre pioner en la conservació d'arqueologia industrial i que inspira alguns treballs que s'han desenvolupat a Catalunya (Pastor Pérez i Remacha Acebrón, en premsa). Una reflexió que volem importar a aquest debat és la del rol que tenen les conservadores de béns culturals en la interpretació del passat (Pastor Pérez i Díaz-Andreu, 2022) i quin és el treball que han estat desenvolupant en equips arqueològics, a vegades apartades dels debats sobre la intel·lectualitat (Tarlow i Nilsson Stutz, 2013) i relegades a la manipulació d'objectes perquè altres investigadors els estudiïn (O'Grady, 2023). Així, els textos de Mercè Gual (MNACTEC) i Violant Bonnet (conservadora independent) ens acosten a la conservació-restauració i museïtzació d'un patrimoni que ha romàs molts anys a la rereguarda. Les autores comenten que les seves intervencions de conservació han estat molt invisibilitzades, igual com ho han estat els protocols específics que abordin aspectes tant de seguretat per a les treballadores i els treballadors com per a les pròpies peces. En aquest sentit, es posen de relleu qüestions estructurals, com ara el finançament intermitent, la temporalitat de les investigacions i els amplis costos que comporten, que no sempre són assumibles per les institucions.

En aquest punt, ens sembla interessant destacar que, encara que el present volum no compti amb treballs més profunds sobre les humanitats digitals, aquest article ens convida a reflexionar sobre

quins debats s'aniran generant en aquestes intervencions quan s'apliquin unes altres tècniques electròniques a la interpretació del registre, com poden ser l'ús de la IA a través del minat de textos o els models de representació que emanen del modelatge de conceptes. Estem segures que llançaran a la llum interpretacions i narratives que aquí se'ns escapen. Aquesta reflexió ens acosta a la part més didàctica de l'arqueologia contemporània i la gestió del patrimoni industrial. La Càtedra UAB-MNACTEC ha participat aquest estiu en el projecte de conservació de l'Hospital de Cartó de Capdella (vegeu Sokol i Servera). Aquest treball s'integra en les accions participatives que ha anat realitzant el Museu Hidroelèctric de Capdella i suposa una fita en la cogestió de patrimoni industrial, ja que ha bastit col·laboracions estretes entre arqueòlogues, conservadores de patrimoni, museòlegs i antropòlogues socials (Pastor Pérez i Remacha Acebrón, 2024a, 2024b; Remacha Acebrón i Pastor Pérez, 2023). Aquesta interdisciplinarietat, que en aquest cas ha donat uns resultats molt positius, no és habitual en projectes d'aquesta índole, perquè no sempre compten amb un pressupost periòdic que inclogui els temps necessaris per combinar les tasques d'arqueologia amb unes altres de tipus més etnogràfic o vinculats a la ciència ciutadana o a la didàctica del patrimoni. Aquest treball ens deixa també uns altres interrogants de futur, vinculats a la inclusió d'aspectes més digitals a la interpretació, el registre i la difusió de la cultura material d'aquests conjunts d'objectes. Retornar a les comunitats locals uns certs usos tangibles de la seva pròpia cultura material és, sens dubte, una experiència que n'augmenta, entre altres aspectes, el sentit de pertinença al lloc i la polifonia o la multi-

vocalitat, amb la qual cosa es poden dotar de nous significats.

El volum s'ha organitzat de tal forma que s'hi van introduint temes més o menys relacionats, però sense pretendre guiar la lectura en un sentit determinat, sinó deixant als lectors la llibertat d'abordar els treballs de manera independent, si bé com a editores hem vist un flux més lògic d'abordar primerament aspectes vinculats als paisatges, a la història i a l'arqueologia del passat recent i industrial per anar-hi introduint posteriorment unes altres temàtiques diverses, interdisciplinàries i de perfil més professional i/o experimental, com ara els treballs vinculats al patrimoni sonor de la indústria, la seva museïtzació o la conservació de béns culturals. Decidim tancar amb una reflexió en clau d'arqueologia pública sobre la digitalització i la socialització del registre arqueològic vinculat a l'arqueologia industrial. Creiem que aquests treballs representen de manera orgànica els diferents aspectes que la nova Càtedra UAB-MNACTEC abordarà en els propers anys, si bé volem incidir en la consideració que aquest és un camp d'estudi dinàmic i en transformació constant, i que en un futur esperem teixir noves sinergies amb diferents disciplines com ara l'arquitectura, la sociologia, l'antropologia o la geografia humana, entre d'altres.

Aquesta nova càtedra neix amb l'objectiu principal d'enfortir la recerca en patrimoni industrial a través de la col·laboració estreta i prolongada en el temps entre el MNACTEC i el seu Sistema Territorial amb la Universitat Autònoma de Barcelona. La Càtedra té com a objectiu principal donar a conèixer i posar en valor els espais de treball de la societat industrial com a llegat històric i cultural, a més d'explorar-ne l'ús i la reutilització

social. D'aquesta manera es pretén aprofundir en el coneixement del desenvolupament industrial viscut al territori, tant en el passat com en el present i el futur. Això inclou fomentar l'estudi, la recerca i la posada en valor de l'evolució científica i tecnològica de la societat contemporània, i sobretot insistir en l'impacte que exerceix en el territori, a més d'un retorn palès cap a la comunitat científica.

A més a més, la Càtedra ha iniciat un impuls de recerca entre els grups, els centres i els instituts de recerca de la UAB, així com amb institucions acadèmiques externes i internacionals. També coordina activitats culturals, seminaris, jornades i publicacions. Igualment, promou la participació del MNACTEC en diverses línies de recerca, investigació i docència universitària, i fomenta la investigació i la transferència de coneixement a través de treballs de fi de grau, de fi de màster i tesis doctorals. També dialoga amb els debats actuals sobre museus, divulgació científica, cultura material i mesures per assolir futurs més justos i saludables. Finalment, la Càtedra té com a missió incentivar el desenvolupament de la recerca, l'empresa i el territori, fomentant l'impuls de projectes emprenedors i la creació d'empreses que posin en valor el patrimoni industrial de manera singular i original. Per acabar, es vol que actuï com a catalitzador entre entitats, institucions i organismes, com també que promogui la formació d'estudiants i del públic en general.

Introduïm a continuació, i per ordre d'aparició, els treballs que es recullen en el present número monogràfic sobre arqueologia industrial:

Francisco Gómez-Díez presenta un estudi original que aborda les infraestructures de comunicació posant-ne en valor els vestigis materials com a patrimoni, a

partir de l'exposició de la seva anàlisi històrica i arqueològica. El coneixement d'aquestes infraestructures no només posa en relleu la importància que té en la configuració territorial de ferrocarrils, carreteres i ponts, sinó que també n'evidencia el caràcter clau com a productors i productes d'aquesta nova societat industrial. Més enllà de l'aportació a la història local sobre el migdia alabès, el seu treball resulta clau en l'establiment de conceptes, metodologies i d'un enfocament analític innovador aplicat per al seu cas, però amb un gran potencial d'escalabilitat i extrapolació. És a dir, l'article assenta unes bases i un marc analític que permeï en el futur reproduir l'anàlisi de les infraestructures derivades de la industrialització en altres territoris de l'Estat. A nivell metodològic, l'autor demostra l'interès de la interdisciplinarietat en la combinació de recerca d'arxiu i arqueologia del paisatge. Gómez ha rescatat les empremtes del desenvolupament viari industrial, unes empremtes que es podrien considerar poc visibles o atractives, però de les quals en destaca la rellevància com a objectes d'estudi i testimonis clau del passat industrial. El diàleg constant entre el disseny, el finançament i l'execució de la xarxa viària constitueix el paisatge i viceversa, i tot plegat basteix un caràcter patrimonial. L'estudi del sistema viari des d'una perspectiva històrica ens permet acostar-nos a la relació de la societat industrial amb l'entorn en una escala espacial diversa, a més d'incidir i desentrellar els condicionants socials, polítics i econòmics del fenomen. Com expressa Gómez: «la movilidad y la relación de una infraestructura vial con el territorio que atraviesa quedan reflejadas en ese mismo artefacto que es la carretera, de manera que dichas líneas de comunicación

tradicionales son en sí mismas sujetos arqueológicos vivos en constante evolución, lo que remarca su valor patrimonial y arqueológico».

A l'article s'hi descriu de quina manera l'obertura del ferrocarril va propiciar el desenvolupament de les comunicacions viàries (ponts i carreteres) per connectar els punts de producció amb les estacions de tren, i d'aquestes amb els destins finals consumidors del producte. Es descriuen així les relacions entre els territoris de producció vinícola del migdia alabès i de la Rioja, els efectes que exerceix el paisatge en aquesta relació i com les infraestructures transformaren l'articulació de la producció i el mercat. La implantació del ferrocarril va alterar els fluxos i els ritmes comercials, va incrementar de forma exponencial el nombre de viatgers i mercaderies, i va canviar la relació entre el trànsit i els camins tradicionals, la qual cosa va conduir a establir una nova connectivitat entre el territori. Els sistemes de comunicació configuren el territori i la societat, tant a nivell econòmic com polític i social, tal com demostra Gómez respecte a la comunicació entre Àlaba i la Rioja en relació amb la frontera que havia suposat l'Ebre. Aquests tipus de mobilitat moderns van permetre a la fi engegar l'exploració industrial del territori per produir vi, la qual cosa va consolidar la marca Rioja que coneixem en l'actualitat.

Rafael Millán-Pascual presenta un text estimulant que contribueix a donar a conèixer el paisatge franquista des d'un àmbit poc tractat: la reforestació. L'aproximació des d'una reflexió profunda dels conceptes i de les relacions del paisatge permet abordar la construcció i la desconstrucció de formes de vida d'una manera doble: d'una banda, l'ordenació del territori basada en les conseqüències juri-

dicoadministratives de la política forestal franquista i del seu model de modernització, d'altra banda, la desconstrucció del model rural anterior, la problemàtica del despoblament i els moviments per reactivar la memòria de l'ús i la propietat de la terra. Per fer-ne l'anàlisi, es basa en l'estudi del cas d'Hontanillas i l'entorn de l'embassament d'Entrepeñas (Guadalajara). El treball mostra un abordatge interdisciplinari en el qual l'arqueologia representa el calidoscopi des del qual mira un paisatge aparentment pla i homogeni, per desentrellar-ne, amb un abordatge interdisciplinari, una diversitat de fonts que enriqueixin la comprensió d'una estratigrafia complexa i contradictòria de vestigis i memòries. En paraules de Millán: «la política forestal del franquismo supone la destrucción de un paisaje construido a lo largo de los siglos a cambio de categorías abstractas y sin arraigo en la realidad social e histórica del pueblo».

Des d'una reflexió teòrica ben assentada sobre les accions de modernització i la seva creació de la noció de *natura*, Millán permet entendre els processos de creació i destrucció implícits en els paisatges, posant sobre la taula la historicitat dels boscos de repoblació com a conseqüència d'unes polítiques forestals inserides en el desenvolupament d'industrialització i reestructuració de l'economia. Específicament s'hi destaquen els processos de producció tecnoideològics, treballant l'arrel de construcció d'aquestes realitats des de la intervenció estatal, que pretenien alhora assolir la modernització productiva del territori i la construcció d'un nou paisatge «nacional» sobre les bases ideològiques i els valors de la Dictadura. En destaquen, per oposició, els efectes devastadors que aquestes polítiques exerciren sobre el món rural, tant a nivell de construcció d'una

cosmovisió subalternitzadora del camp com de les conseqüències que van tenir en la despoblació definitiva del cas estudiat i dels processos posteriors de naturalització i oblit.

Susana Pacheco signa un interessant article on es revisa la infrarepresentació del paper que van tenir les dones en la història industrial. El text ha estat construït a partir de la tasca realitzada amb diferents fonts i basant-se en la cultura material. L'estudi de cas de l'autora se centra en els treballs arqueològics realitzats a la fàbrica de suro Robinson, a la localitat de Portalegre (Portugal), especialment en dos dels seus edificis. L'autora remarca que l'arqueologia a Portugal no ha prestat gaire atenció a la qüestió de l'arqueologia industrial, un camp que, al seu torn, s'ha centrat més en les restes arquitectòniques que no pas en les vides de les persones. Pacheco busca, a més, posar el focus en els també poc habituals estudis amb perspectiva de gènere: «Archaeologists should question traditional written sources and should problematise the presence of women in these contexts, even when facing the absence of artefacts usually associated with women». Per aquest motiu el treball ens mostra els resultats d'una exploració documental realitzada a través de textos extrets de diaris, butlletins de treball, documents administratius de la Direcció General de Comerç i Indústria i fotografies. Aquí destaquen els testimoniatges de sis dones que han estat rescatades per la investigadora de manera directa i indirecta, que formaven part de converses informals i en els quals s'ha prestat especial atenció a l'ús del llenguatge i les seves expressions.

L'anàlisi de totes aquestes fonts ens permet configurar el dia a dia d'aquestes treballadores i com eren vistes per la socie-

tat i els homes en el seu espai laboral. Els testimoniatges il·lustren dones que passen moltes hores dempeus, que no podien arribar als impossibles objectius diaris de producció amb la penalització econòmica consegüent (no poder anar a treballar l'endemà) i preocupades per qui cuidaria els seus fills mentre elles eren a la fàbrica. Els testimonis també ens il·lustren sobre tasques i recompenses desiguals, amb la qual cosa es contrasten experiències molt negatives o positives entre les diferents treballadores. Citant l'autora: «When she was told that she had reached retirement age, she had not even realised that so many years had passed. She was sad that she had to leave» (Ribeiro, 2018: 59). Per entendre aquests diàlegs en el context que els pertoca, l'autora ens proposa dur a terme una anàlisi de l'espai i del rol que aquestes persones hi van tenir ineludiblement, a més de la configuració de la seva materialitat i de la multiplicitat d'identitats que no han estat reflectides en estudis anteriors. Pacheco proposa, així, una arqueologia i una historiografia que han d'esforçar-se per incloure aquestes històries individuals, reconeixent que la realitat de cada persona és única i vàlida per entendre el passat i els seus esdeveniments. Sens dubte enfocaments com aquest ens ajuden a comprendre el passat industrial de forma més holística i, al seu torn, promouen una visibilitat més gran sobre les contribucions i les lluites individuals i col·lectives, en particular, dels grups marginats i subalterns.

Emilio Marx, Ginebra Raventós de Volart i Edgardo Gómez Ortiz són els autors d'un article que ens presenta el projecte *Sons de la indústria*, una proposta interdisciplinària nascuda des de posicions situades en els estudis crítics del patrimoni i on es reivindica la diversitat so-

nora que ha acompanyat el patrimoni industrial al llarg de la història: el seu patrimoni acústic. El treball, pioner a Catalunya, advoca per posar més èmfasi en la inclusió d'arxius sonors a l'hora de narrar la materialitat dels espais, en aquest cas, industrials. Els autors advoquen per situar el so com un agent més que permet que ens acostem a un passat més real i, com diuen ells mateixos, «revelant coneixements que van més enllà del convencional» i que s'inspiren en l'arquitectura aural de Blesser i Salter (2007), fent-nos reflexionar sobre com «els ambients acústics influencien la vida diària dels espais industrials». És gràcies a aquests estudis, que sempre comencen amb una fase de documentació històrica, que podem recuperar, de manera fidedigna, sons de maquinàries que han deixat de funcionar. En les investigacions es tenen en compte les posicions dels individus que conviuen amb aquestes màquines en el passat, buscant reflectir-ne l'activitat històrica. El procés de preservació del patrimoni sonor es denomina *auralització* i és un tipus de digitalització que permet representar el paisatge sonor, simulant tant les fonts com la seva relació amb l'entorn. En paraules dels autors: «Aquest procés explica factors com ara la distància, la direccionalitat, la reverberació i els obstacles, permetent així una simulació auditiva altament realista en un format binaural». D'aquesta manera, el treball exposa diferents metodologies per preservar els patrimonis acústics i sonors dels espais industrials, en aquest cas els que estan vinculats a la xarxa territorial del MNACTEC (Museu Nacional de la Ciència i la Tècnica de Catalunya).

L'estudi dut a terme visiona la configuració d'arxius digitals sonors que es combinen amb realitat virtual augmenta-

da. D'aquesta manera es generen activitats que permeten que el públic gaudeixi d'una experiència immersiva i interactiva i que augmenten les connexions emocionals. Segons els autors, el camí que s'obre des d'aquí podria derivar en la configuració de memòries acústiques, instal·lacions físiques espacials, guies virtuals, edicions físiques de sons, com ara l'ús de vinils, ludificacions, estudis de salut i experimentacions populars. També s'hi esmenta que aquest tipus de tècniques poden derivar en una incentivació de la participació comunitària en la cura del seu patrimoni, de tal forma que aquestes siguin molt més dinàmiques i educatives. En paraules dels autors: «En preservar i interpretar els sons del passat, podem proporcionar una comprensió més completa de la història industrial, emfatitzant el paper vital del so en les dinàmiques culturals i socials de les societats industrials». Una proposta que obre nombrosíssimes possibilitats en l'àmbit de la recerca, l'educació i la difusió del patrimoni industrial i que tindrà un paper molt rellevant en els plans d'accessibilitat.

Josu Santamarina Otaola presenta un treball de recopilació de les estructures productives i de vida quotidiana entorn de la construcció de l'embassament del Zadorra. Es tracta d'un estudi de cas que planteja l'abordatge dels contextos hidroelèctrics de forma innovadora des de l'arqueologia, no només des de la vessant productiva, sinó també des de les condicions de treball. Aquesta perspectiva obre noves vies d'estudi i entronca amb la creixent rellevància del camp de l'ecologia política i de la història ambiental per analitzar el passat recent. L'estudi aporta el coneixement de l'evolució històrica, tecnopolítica i del paisatge del sistema hidroelèctric basc al llarg del final del se-

gle XIX i començament del XX, incorporant les diverses dimensions a la interpretació integral sobre l'impacte de la construcció d'una explotació hidroelèctrica i la seva dimensió material.

A més d'espais productius com ara pedreres o vies de comunicació, s'hi presenta també una primera aproximació sistemàtica a la dimensió de l'habitatge en aquests contextos de producció energètica, temàtica que s'hi aborda a través de la descripció, la caracterització i la interpretació dels poblats obrers situats a l'entorn del Zadorra (1947-1959). En aquest context, l'impacte social de la industrialització energètica fou molt fort, atès que va implicar la destrucció i la inundació de nou pobles, a més de la construcció de nous nuclis obrers, amb la mobilització d'un miler de treballadors. A través de l'aproximació a aquests hàbitats mitjançant fonts diverses, l'autor arriba a desentrellar la precarietat d'aquests espais, àmpliament desconeguts. Metodològicament, de nou la interdisciplinarietat entre l'arqueologia, l'anàlisi del paisatge i les fonts d'arxiu permeten dibuixar unes primeres línies d'interpretació per apropar-nos a comprendre l'extractivisme ambiental i l'explotació laboral durant el franquisme. Per a Santamarina: «En conjunto, la materialidad resultante es un gran ejemplo del modelo de "transición energética" que imperó en el siglo XX español: tecnocrático y extractivista (Muñoz-Delgado y Rubio-Varas, 2024). La materialidad arqueológica aún presente en el territorio conforma el vasto legado del "sueño hidrosocial" de Franco (Swyngedouw, 2007)».

Laia Gallego-Vila ens transporta al Berguedà català i a la materialitat d'un paisatge perifèric destinat a extreure carbó per produir energia per a l'entorn industrial de la creixent ciutat de Barcelona. Es

tracta, en paraules de l'autora, d'una arqueologia de la industrialització. El seu treball ens mostra com la combinació de diferents metodologies documentals —amb un èmfasi especial en els arxius comarcals i locals i la història oral—, combinades amb la disciplina arqueològica, especialment la prospecció extensiva i l'ús de SIG, permeten reconstruir els discursos de veus diverses i invisibilitzades al llarg del temps. L'autora se centra, així, a desxifrar la configuració de com el capitalisme porta a la zona noves estructures de poder, tant a nivell simbòlic com a nivell funcional, paisatges que solidifiquen les relacions de producció, i ho fa aplicant una perspectiva tant política com de gènere. En paraules de l'autora: «Més enllà de la idea de *revolució tecnològica*, resulta interessant destacar el caràcter revolucionari (*sensu* Spriggs, 1984) de la transformació de les vides que suposà per a la població a la regió. L'entorn, la vida quotidiana, els poders, les mentalitats, la cultura i la materialitat de l'Alt Berguedà canviaren de forma molt ràpida, atès que es van integrar en un canvi sistèmic, del qual veiem en aquest article la construcció del poder o l'autoritat industrial».

Així, l'article ens introdueix en un context de canvi i de lluita tot descrivint els diferents esdeveniments i figures, que eren, al seu torn, empresaris i polítics que marquen els canvis de l'època a la zona.

Gallego-Vila ens introdueix en una de les figures sobre les quals pivota aquest estudi, que és la de José Enrique de Olano i Loyzaga, polític catòlic conservador que va promoure, entre d'altres iniciatives, la presència de capellans a les colònies on vivien els seus obrers. A això se sumava també el control de les relacions socials que establien entre ells, a través, per exemple, de la situació de la casa del pro-

pietari. En aquest treball s'hi remarca com la Torre Olano es trobava en un espai enlairat, la qual cosa permetia realitzar un control total de l'espai, no sols en el cas de les activitats industrials, sinó també dels espais d'habitatge. Aquests aspectes són fonamentals per entendre la vida quotidiana de les persones que treballaven en aquestes fàbriques, que, com indica l'autora, contribuïen a configurar un paisatge coercitiu i un espai on es desenvolupava una violència que ha estat silenciada darrere d'unes narratives que enaltien el procés industrial i tecnològic. L'autora analitza, així, en aquest article, diversos espais d'habitatge i de treball —des d'un edifici al centre de Barcelona fins a una caserna de la Guàrdia Civil— que configuren el retrat d'aquest paisatge estructurat de privilegis econòmics, polítics i residencials. Aquesta discussió suposa una reflexió molt profunda entorn de com una planificació urbanística jeràrquica, acompanyada d'un ordenament natural, poden ser no sols un reflex de les estratificacions socials, de les dinàmiques d'explotació, poder i control, sinó també un agent proactiu, i que aquestes, al seu torn, han estat la clau de l'entrada d'un nou ordre: el capitalisme.

Tono Vizcaíno Estevan i Lorenzo Sandoval reflexionen al seu article sobre les formes sota les quals es presenta socialment el patrimoni industrial, així com els valors i les perspectives en què es fonamenten. A partir de la crítica de la tradició expositiva i museística d'aquest camp, relaten una experiència pròpia de valorització del patrimoni industrial a partir de l'exposició «Industria / Matrices, tramas y sonidos», que es va mostrar públicament entre els anys 2019 i 2021 a l'Institut Valencià d'Art Modern (IVAM). Els autors ens apropen a les reflexions, la crítica i els

fonaments teòrics que sostingueren aquesta proposta innovadora, a més de la valoració sobre de quina manera aquestes noves perspectives poden contribuir a ampliar i a fer girar les mirades hegemòniques sobre el passat industrial. Vizcaíno i Sandoval treballen amb la «voluntad de romper con la imagen romantizante y aporoblemática con la que se suele presentar este tipo de patrimonio, a pesar de sus implicaciones en cuestiones como la explotación laboral o la destrucción del territorio». Aquest fet converteix l'article en una crítica creativa i necessària que permet anar més enllà del marc del pensament subjacent al discurs autoritzat del patrimoni.

En consonància amb els fonaments sobre els quals assentaren l'exposició, la tècnica i les eines curatorials i artístiques també són analitzades a l'article mitjançant l'exploració de les possibilitats de la noció d'arxiu i de la dimensió sonora per abordar les experiències menys presents en el relat museogràfic sobre el passat industrial. Per portar-ho a terme, es basen en el patrimoni industrial valencià a partir del món sonor, immaterial i dels moviments socials, amb l'objectiu de contrastar i complementar les narratives que consideren buides de conflicte, dels propis treballadors i les seves experiències i de la pròpia historicitat mutable del passat industrial. Ho fan a través del desplaçament de l'aspecte visual, prioritzant-ne la part immaterial i presentant, doncs, un format expositiu a mig camí entre la instal·lació artística i l'arxiu. D'aquesta manera treballen, doncs, amb una noció dinàmica del patrimoni industrial, reflexionant sobre la possible reformulació de les maneres de concebre, arxivar i mostrar el patrimoni industrial, amb l'objectiu de generar eines conceptuals per comprendre el passat, el present i el futur de la his-

tòria del treball, així com les seves relacions amb la cultura com a aprenentatge social per a l'esdevenidor.

Violant Bonet Calveras ens presenta la visió d'una professional de la conservació i la restauració de béns culturals que treballa de manera independent. Així, aquest volum s'obre a treballs que no neixen des de l'acadèmia i que ens mostren la realitat d'un ecosistema professional divers. L'autora és crítica quan ens parla d'abandonaments i del compte contra rellotge per reparar molts d'aquests espais. El text posseeix un interessant caràcter autobiogràfic, ja que l'autora ens introdueix en els seus treballs de conservació i restauració a la zona industrial del Berguedà, a Catalunya (una zona estudiada en profunditat per Laia Gallego-Vila en el seu article), però posant el focus en la difusió i la rellevància de donar a conèixer tots els aspectes que componen els usos i els llegats de diversos elements. L'article s'articula entorn de diferents estudis de cas de la regió: el Museu Comarcal de Berga, el Museu de les Mines de Cercs i el Museu del Cement. A través d'aquests estudis de cas ens introdueix diferents tipologies de treballs realitzats: la restauració d'una màquina de vapor, un carro de bombers o una excavadora. Totes són peces de gran format, sobre les quals hi ha molt pocs referents quant a tractaments i que han suposat un avenç de coneixement en si mateixes. Una qüestió important és que moltes d'aquestes peces són restaurades de tal forma que se'n busca la reactivació com a elements en ús, i que el seu funcionament és clau per poder-les conservar. En paraules de l'autora: «una màquina que no funciona està condemnada a anar-se degradant paulatinament».

A part de les qüestions de conservació, Bonet reflexiona en paral·lel sobre as-

pectes de divulgació i de visitants, i com ella mateixa proporciona aquestes visites incloent-hi els aspectes més rellevants de la conservació de patrimoni i creuant-se amb, per exemple, qüestions de gènere. Ens indica que el turisme vinculat a aquests espais constitueix un incentiu econòmic per a la comarca. La part final del treball, que, com hem indicat, es troba dins d'un àmbit menys acadèmic, té un to divulgatiu, atès que l'autora ens recomana diferents experiències que es poden viure al Berguedà. Com deuen haver observat les lectores i els lectors, l'autora no fa esment a la paraula *arqueologia*. Creiem que en part això es deu al fet que aquest tipus d'intervencions es fan en alguns casos en objectes que han passat a formar part de col·leccions de museus i que sense el context és complex entendre'n la materialitat i el rol com a vehicles d'articulació de les històries del passat. El treball es tanca, així, amb una petició a les entitats públiques: «Només ens resta fer una crida a les institucions i a les administracions per animar-les a seguir promouent, divulgant i finançant projectes de recuperació, conservació i manteniment d'aquests espais per revitalitzar-ne els usos i fer-los accessibles a tota la societat».

El treball de Mercè Gual Via ens transporta als reptes de la conservació del patrimoni industrial, a cavall entre múltiples disciplines de conservació i cura i la seva consideració com a testimoni de canvi amb un estudi de cas, el Sistema Territorial del Museu de la Ciència i la Tècnica de Catalunya. En paraules de l'autora: «El patrimoni científicotècnic i industrial són novinguts dins del món de la conservació i la restauració, no només per la datació cronològica dels béns que el conformen, sinó també perquè no es va començar a valorar com a tal fins a la

segona meitat del segle xx». El text pivota entorn de tres conceptes fonamentals per entendre com s'aborda la conservació del patrimoni o, com diu l'autora, la cultura material provinent de l'arqueologia industrial: la funcionalitat, l'autenticitat i l'obsolescència. Aquests conceptes s'entrellacen per definir un nou escenari on es puguin avaluar prioritats, tractaments i qüestions significatives a curt i a llarg termini; tot això tamisat per una profunda anàlisi espaciotemporal a nivell europeu on es presenten pinzellades dels naixements d'altres col·leccions vinculades al patrimoni i a l'arqueologia industrial, a més d'una qüestió molt important, que és l'estreta relació amb la pedagogia que tenen totes aquestes col·leccions.

El treball ens mostra, així, els resultats d'una enquesta duta a terme des del MNACTEC l'any 2020 que ens permet entendre el canvi de paradigma amb referència a la conservació des de les opinions que s'hi van recollir per distints integrants de la institució. Les dades de l'enquesta són molt il·lustratives, ja que ens demostren que el 65% dels objectes de les col·leccions encara es posa en funcionament. L'enquesta també treu a la llum que els factors que més incideixen en la conservació dels diversos elements són la temperatura i la humitat, així com els microorganismes i els insectes, entre d'altres. Les dades d'aquesta enquesta serveixen perquè les professionals de la conservació tracin estratègies de conservació preventiva, curativa i de restauració. En aquest sentit, el personal dels museus indica el seu descontentament, ja que pateix un gran desconeixement dels mètodes, les tècniques i els criteris que cal aplicar en aquesta mena de patrimoni, a més d'una falta de recursos important per desenvolupar-ne les anàlitzes pertinents. L'autora tanca el text

amb una discussió sobre quines pautes cal seguir per crear protocols i amb unes reflexions que conviden a estendre aquesta recerca de forma més profunda i a través de l'experimentació, com també deixant la reflexió sobre la toxicitat d'alguns dels materials com a pregunta per a futurs treballs.

El volum es tanca amb el treball de Olivia Lucia Sokol i Julia Servera, que ens proposen un estudi comparatiu sobre tècniques de digitalització d'objectes pertanyents al passat recent, en aquest cas, provinents dels estudis arqueològics realitzats a l'hospital de cartró (Capdella, Pallars Sobirà) i gràcies a les col·laboracions de l'Open-Lab de la Universitat Autònoma de Barcelona. A part d'avançar coneixement en l'aplicació de fotogrametria a la conservació, l'article persegueix estudiar i difondre el patrimoni arqueològic, a més de reflexionar sobre el seu vessant més social i d'accés lliure al coneixement. El treball de les autores s'emmarca en un projecte participatiu i d'arqueologia comunitària on entren en joc actors molt diversos. Com indiquen elles mateixes: «Ponderant cada tècnica, aquest estudi convida a pensar sobre les instàncies de sostenibilitat en la digitalització en llocs d'arqueologia contemporània, desenvolupats amb un enfocament en la conservació, la restauració i la participació activa de la comunitat local en la promoció i la valorització del patrimoni». Aquest enfocament crític es reflecteix en la manera com aborden aquest debat des de l'arqueologia pública, que elles denominen *arqueologia pública digital*, i el seu abast real per contribuir a construir espais més justos des del punt de vista de les narratives arqueològiques. Les autores ens indiquen que, en aquells contextos amb recursos limitats, aquest tipus d'iniciatives són limitants en si mateixes, i en molts ca-

sos es necessita una infraestructura institucional coherent i robusta. El treball compara dues tècniques fonamentals: la fotogrametria (en teoria, més adequada per al context d'arqueologia participada) i l'escaneig làser. Però les seves aportacions van més enllà de la tecnologia, atès que es tracta d'un text que reflexiona des de la pràctica cap a la teoria. Un treball que obre noves maneres d'entendre l'arqueologia del passat recent en contextos industrials i participatius.

Un gran debat que aborden les autores és el perquè de la digitalització en espais i col·leccions arqueològiques. Segons Servera i Sokol, la digitalització és una eina per conèixer i un recurs per difondre. A més, a l'article hi sorgeix un diàleg entre aquestes dues funcions que es complementen i que, com indiquen les autores: «D'aquesta manera el patrimoni pot ser entès més enllà d'un objecte físic, un lloc específic o un esdeveniment intangible, com una representació, una construcció o un procés cultural que implica la negociació, la creació i la recreació de records, valors i significats culturals». Un dels discursos que trobem en el manuscrit és que, com a eina de participació activa de la societat, la digitalització contribueix a co gestionar i salvar el patrimoni cultural de manera compartida, en aquest cas industrial, com també a donar a conèixer un passat que en molts casos és recent i que es combina amb altres tècniques documentals, per exemple, la història oral o l'etnografia. Les autores, a més, reflexionen sobre les desigualtats que visibilitzen l'accés o la manca d'accés a les noves tecnologies i com en aquestes poden, a més, créixer unes asimetries ja prèvies en contextos com ara el rural. Així, les lectores i els lectors hi trobaran unes reflexions que també aborden la sostenibilitat, la viabilitat i

els diferents aspectes que entren en joc en la presa de decisions per aplicar aquestes tècniques.

Com es destil·la de l'enfocament dels articles, els treballs recollits en aquest número representen un canvi molt important a nivell historiogràfic, metodològic i d'intervenció respecte a la ja assentada tradició de treballs acadèmics i professionals en referència al passat industrial. De fet, aquests textos amplien la concepció del patrimoni industrial i arqueològic per abordar-ne d'una forma més àmplia la integració en la societat, el paisatge i la seva connexió amb la societat i els valors actuals. Amb el present número prenem, doncs, la temperatura a l'estat actual de la recerca i la intervenció en aquest àmbit, on podem identificar clarament una anàlisi més integral del procés d'industrialització que s'allunya en tots els casos de l'anàlisi pur de la màquina i la tècnica per abordar amb noves mirades qüestions relacionades amb les problemàtiques actuals de la societat: la dimensió social i laboral, la destrucció del territori i la preocupació ambiental i per la sostenibilitat.

Es tracta de treballs, doncs, que cada vegada s'aborden des d'una perspectiva més crua, realista i potser incòmoda, perquè s'entén que, per construir un futur més just, s'han de conèixer els discursos perifèrics, que han sigut amagats per les narratives de poder dominants i que s'han reproduït no només a nivell històric, sinó també en la manera com es conserva, la selecció del que mereix ser preservat a llarg termini i que s'explica al voltant d'edificis, màquines i objectes. Transcendent aquest marc, es mostren aquí treballs molt innovadors que representen una incorporació de les noves preocupacions de la societat a l'àmbit del coneixement i la divulgació del passat industrial, com són

el gènere, les classes socials, el poder i la desigualtat, així com la dimensió ambiental, la de l'experiència, el cos i els conceptes materials. La secció final del volum, més centrada en aspectes de conservació, destil·la la soledat que han experimentat algunes treballadores del sector, però també els nous camins que s'obren davant l'emergència de les noves perspectives i la popularitat d'aquests espais. Lligar conservació, història, arqueologia, etnografia, divulgació i digitalització és una realitat possible gràcies en part als avenços en aquest camp de l'arqueologia i de la teoria que altres autores han presentat en aquest volum. Un altre aspecte que algunes autores i autors posen en valor és la qüestió de la intangibilitat, dels valors i de les experiències que ens plantegen els espais vinculats al patrimoni industrial, no només com a individus afins a la recerca, sinó també com a habitants, visitants o, simplement, persones.

Considerem, de fet, que cada un d'aquests articles enceta una nova línia d'anàlisi, perspectiva o reflexió en la investigació i en la pràctica sobre el patrimoni industrial. Així, podem qüestionar-nos cap a on es dirigeixen els estudis de la història i l'arqueologia industrial, a més de l'ambient interdisciplinari, multidisciplinari i transdisciplinari que mostren, a part de preguntar-nos sobre quines narratives s'estan formulant i com aquestes afecten la reconfiguració d'un passat que sempre ha brillat des del punt de vista tecnològic, però que requereix un diàleg amb la història social que hi està vinculada. Així, tots els textos que apareixen en aquest volum mostren un doble caràcter crític: ens narren històries al mateix temps que criden a realitzar un canvi en la manera que tenim d'aproximar-nos a la interpretació d'aquest passat, cap a una inclusió de mè-

todes, veus, perspectives, materials, sistemes expositius, de transferència o de tractaments de conservació. Les persones autores d'aquests articles ens mostren un compromís que va més enllà del treball sistèmic, que traspasa les fronteres del món acadèmic i del científic posant el focus en els aspectes més humans que suposa la narració del nostre passat més pròxim. Els resultats d'aquestes recerques

i els projectes explicats acosten la societat a conèixer tots els aspectes d'una sèrie de moments històrics clau en la configuració dels diferents discursos actuals i com tots aquests avenços configuren, així, aquesta idea de progrés en el present, que no ha estat pas exempt d'esforços. Un progrés que no hauria estat possible sense les lluites de les classes populars i de les dones.

Referències bibliogràfiques

- ÁLVAREZ ARECES, M. A. (2010). «La herencia industrial y cultural en el paisaje: Patrimonio Industrial, Paisaje y Territorios Inteligentes». *Labor e Engenho*, 4, 78.
<<https://doi.org/10.20396/lobore.v4i1.1690>>
- (2015). «Fábricas y memorias del desarrollo: Una herencia cultural en el territorio». *Abaco: Revista de Cultura y Ciencias Sociales*, 86, 33-45.
- BADCOCK, A.; MALAWS, B. (2004). «Recording People and Processes at Large Industrial Structures». A: *The Archaeology of Industrialization*. Londres: Routledge.
- BENITO DEL POZO, P. (2012). «Territorio, paisaje y herencia industrial: Debates y acciones en el contexto europeo». *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 58, 443.
<<https://doi.org/10.5565/rev/dag.11>>
- BLESSER, B.; SALTER L. R. (2007). *Spaces Speak: Experiencing Aural Architecture*. Boston: MIT Press.
- CAPEL, H. (2003). *La cosmópolis y la ciudad*. Barcelona: Ediciones del Serbal.
- CARANDINI, A. (1979). «Archeologia Industriale». *Ricerca di storia dell'arte: L'archeologia industriale*, 7, 5-8.
- CASELLA, E.; SYMONDS, J. (eds.) (2005). *Contributions to Global Historical Archaeology: Industrial Archaeology: Future Directions*. Nova York: Springer.
- CASIMIRO, T. M.; SEQUEIRA, J. L. (2021). «Humanizing Industrial Archaeology». *Society for Historical Archaeology Newsletter* (gener).
- CONLIN CASELLA, E.; NEVELL, M.; STEYNE, H. (eds.) (2022). *The Oxford Handbook of Industrial Archaeology*. Oxford: Oxford University Press.
- COSSONS, N. (ed.) (2000). *Perspectives on industrial archaeology*. Londres: Science Museum.
- COVINO, R. (1980). «Archeologia industriale in Italia: Ambito disciplinare, termini cronologici». *Quaderni Storici*, 15, 43(1), 218-229.
- DIVERSOS AUTORS (1976). «Editorial». *Industrial Archaeology Review*, 1(1), 5-6.
<<https://doi.org/10.1179/iar.1976.1.1.5>>
- FRACCHIA, A. D.; SAMFORD, P. M. (2023). *Below Baltimore*. University Press of Florida.
<<https://doi.org/10.5744/florida/9780813069678.001.0001>>
- GALLEGO-VILA, L. (2023). *La industrialització al món rural català: Desplegament capitalista, paisatge i casa obrera a la mineria bergadana*. Universitat de Barcelona. TDX.

- (2024). «The Unfolding of Industrial Capitalism: Landscape and Dwelling in the Berguedà Mining Area (Barcelona, Spain)». *Journal of Contemporary Archaeology*, 11(1).
- HEATH-STOUT, L. E. (2020). «Who Writes about Archaeology?: An Intersectional Study of Authorship in Archaeological Journals». *American Antiquity*, 85(3), 407-426.
<<https://doi.org/10.1017/aaq.2020.28>>
- HEDLEY, S. (1994). *Rescuing the Historic Environment: Archaeology, the Green Movement and Conservation Strategy for the British Landscape*. Hertford: Rescue.
- ICOMOS AUSTRALIA (2013). *The Burra Charter: The Australia ICOMOS Charter for Places of Cultural Significance*. Australia ICOMOS. Recuperat de <<http://australia.icomos.org/wp-content/uploads/The-Burra-Charter-2013-Adopted-31.10.2013.pdf>>
- LEONE, M. P. (1995). «A Historical Archaeology of Capitalism». *American Anthropologist*, 97(2), 251-268.
- MARTÍ-COSTA, M. (2010). «Patrimonio industrial y sus nuevos usos en la ciudad postfordista». A: *Economía del coneixement i noves polítiques urbanes*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, 102-116.
- ORANGE, H. (2008). «Industrial Archaeology: Its Place Within the Academic Discipline, the Public Realm and the Heritage Industry». *Industrial Archaeology Review*, 30(2), 83-95.
- ORSER, C. E. (1996). *A Historical Archaeology of the Modern World: Contributions To Global Historical Archaeology*. Nova York: Springer US.
<<https://doi.org/10.1007/978-1-4757-8988-1>>
- O'GRADY, C. (2023). «Assembling a sustainable past: The role of conservation, expertise and institutions in transforming archaeological heritage». A: BRIGLAND, J. (ed.). *Working Towards a Sustainable Past. ICOM-CC 20th Triennial Conference Preprints, Valencia, 18-22 September 2023*. París: ICOM, 1-10. Recuperat de <<https://www.icom-cc-publications-online.org/5663/Assembling-a-sustainable-past-The-role-of-conservation-expertise-and-institutions-in-transforming-archaeological-heritage->>
- PALMER, M. (2018). «Forty Years of Industrial Archaeology Review: A Personal View». *Industrial Archaeology Review*, 40(2), 58-64.
<<https://doi.org/10.1080/03090728.2018.1515983>>
- (2022). «Conclusion». A: CONLIN CASELLA, E.; NEVELL, M.; STEYNE, H. (eds.). *The Oxford Handbook of Industrial Archaeology*. Oxford University Press, 700-718.
<<https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199693962.013.22>>
- PALMER, M.; NEAVERSON, P. (1998). *Industrial Archaeology: Principles and Practice*. Londres: Routledge & CRC Press.
- PALMER, M.; NEVELL, M.; SISSONS, M. (eds.) (2012). *The CBA Practical Handbook of Industrial archaeology*. York: Council for British Archeology.
- PASTOR PÉREZ, A.; DÍAZ-ANDREU, M. (2022). «Conservación [Crítica] Social en Arqueología». *Chungará (Arica)*, 54(1), 165-179.
<<https://doi.org/10.4067/S0717-73562021005002602>>
- PASTOR PÉREZ, A.; REMACHA ACEBRÓN, S. (2024a). «Recovering the Memories of the Capdella Cardboard Hospital through Community Archaeology». *Archaeologies*, 20(3), 541-567.
<<https://doi.org/10.1007/s11759-024-09504-w>>
- (2024b). «“Conservando objetos, Conservando memorias”: Conservación comunitaria y cuidadora en un yacimiento del pasado reciente». *Revista PH*, 112, 393-395.
<<https://doi.org/10.33349/2024.112.5616>>
- (en premsa). «Heritage Values in the Context of Community Archaeology». *Conservation and Management of Archaeological Sites*.
- REMACHA ACEBRÓN, S.; PASTOR PÉREZ, A. (2023). «Reflexions al voltant d'una conservació més social i participada: El cas de l'Hospital de Cartró de la Vall Fosca». A: CONSERVADORS-RESTAURADORS ASSOCIATS DE CATALUNYA (CRAC) (ed.). *XVII Reunió Tècnica de Conservació i*

- Restauració: L'evolució de les especialitats en conservació-restauració: nous reptes i perfils professionals. Barcelona 23 i 24 de novembre*, 67-81. Recuperat de <<https://reuniotecnica.crac.com/es/repositorio-de-actas/>>
- RIBEIRO, M. (2018). *Mulheres, Trabalho e Alentejo. Cadernos de Histórias de Vida*. Portalegre: Câmara Municipal de Portalegre.
- STREETEN, A. D. F. (2000). «Policy and practice for conservation». A: COSSONS, N. (ed.). *Perspectives on Industrial Archaeology*. Londres: Science Museum, 88-114.
- SYMONDS, J. (2005). «Experiencing Industry: Beyond Machines and the History of Technology». A: CONLIN CASELLA, E.; SYMONDS, J. (eds.). *Industrial Archaeology: Future Directions*. Nova York: Springer, 33-57.
- TARLOW, S.; NILSSON STUTZ, L. (2013). «Can an archaeologist be a public intellectual?». *Archaeological Dialogues*, 20(1), 1-5.
<<https://doi.org/10.1017/S1380203813000032>>
- TATJER, M. (2008). «El patrimonio industrial de Barcelona entre la destrucción y la conservación, 1999-2008». *Scripta Nova: Revista Electrónica de Geografía y Ciencias Sociales*, 12(270). Recuperat de <<http://www.ub.edu/geocrit/sn/sn-270/sn-270-140.htm>>
- TICCIH (2003). *Carta de Nizhny Tagil sobre el patrimonio industrial*. Recuperat de <<https://ticcih.org/about/charter/>>
- (2019). *Taipei Declaration for Industrial Heritage*. Recuperat de <<https://ticcih.org/about/charter/taipei-declaration-for-asian-industrial-heritage/>>
- WESTMONT, V. C. (2024). «Towards a Public Archaeology of the Working Classes». *Archaeologies*, 20(3), 521-540.
<<https://doi.org/10.1007/s11759-024-09518-4>>
- (2022). *Critical Public Archaeology: Confronting Social Challenges in the 21st Century*. Nova York / Oxford: Berghahn Books.
<<https://doi.org/10.3167/9781800736153>>